

ارجاع به این مقاله: شیخی، علیرضا و اسماعیلی، مرضیه. (۱۴۰۱). بازشناسی کتیبه‌ها و تزیینات جامه‌های فتح صفوی محفوظ در موزه‌های ایران. پیکره، ۱۱(۲۷)، صص. ۲۸-۴۷.

ترجمه انگلیسی این مقاله در همین شماره با عنوان زیر منتشر شده است

Recognition of Inscriptions and Decorations of Safavid Talisman Shirts Preserved in Iranian

مقاله پژوهشی

بازشناسی کتیبه‌ها و تزیینات جامه‌های فتح صفوی محفوظ در موزه‌های ایران*

چکیده

بیان مسئله: جامه‌های فتح صفوی، نوعی پوشش آیینی خاص هستند که بارزترین مشخصه و وجه اشتراک آن‌ها استفاده گسترده از کتیبه و خوشنویسی است. علاوه بر خط، انواع نقوش تزیینی و نمادین، علائم نجومی و جدول‌های طلسمی نیز در این پوشاک به کار رفته است. این پیراهن‌ها همانطور که از اسم آن‌ها برمی‌آید، اغلب به هنگام جنگ و زیر زره پوشیده می‌شد و هدف، احتمالاً باید نوعی حرز در دستیابی به فتح و پیروزی در میدان جنگ باشد.

هدف: مقاله حاضر با هدف مطالعه بصری و محتوایی عناصر به کار رفته در جامه‌های فتح صفوی در جهت روشن شدن ارتباط بین مفاهیم کتیبه‌ها و نقوش و پی بردن به عوامل تأثیرگذار بر جامه‌ها با در نظر داشتن شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دوره صفوی و در جهت پاسخ به این پرسش «جامه‌های فتح دوره صفوی از نظر ساختار بصری و محتوایی دارای چه ویژگی‌هایی است و چه کتیبه‌ها، نقوش و نمادهایی در آن‌ها به کار رفته است؟» تدوین شده است.

روش پژوهش: روش پژوهش تحلیلی-تاریخی بوده و مطالب به صورت مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری شده است. جامعه آماری و مطالعاتی نیز شامل سه نمونه از جامه‌های فتح مربوط به دوره صفوی است که در موزه‌های داخلی محفوظ هستند.

یافته‌ها: با بررسی نمونه‌های موجود در موزه‌های ایران مشخص شد محتوای کتیبه‌ها و نقوش به کار رفته در جامه‌ها با یکدیگر مرتبط بوده و مضامین متون مقدس، نمادها و علائم به کار رفته در آن‌ها، هریک به نوعی بیانگر پیروزی، غلبه بر دشمنان و حفاظت در برابر انواع شرایط دشوار است. شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی حاکم بر دوره صفوی و عواملی چون مذهب، خرافه‌باوری و باستان‌گرایی، از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر نمونه‌های موجود محسوب می‌شوند؛ بر این اساس، علاوه بر استفاده از خوشنویسی به عنوان تزیین غالب، استفاده از نمادهای باستانی نیز مهم‌ترین وجه اشتراک این آثار است.

کلیدواژه

هنر صفوی، جامه فتح، کتیبه، نقش

۱. کارشناسی ارشد صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، شهر تهران، ایران.

۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران، ایران.

Email: a.sheikhi@art.ac.ir

*این مقاله برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد نگارنده اول با عنوان «بازشناسی تزیینات جامه‌های فتح دوران صفوی و قاجار محفوظ در موزه‌های ایران» است؛ در دانشگاه هنر تهران به راهنمایی نگارنده دوم ارائه شده است.

مقدمه

جامه‌های فتح یا پیراهن‌های طلسم، اسنادی از اعتقادات و باورهای تاریخی ایران را به‌ویژه از دوره صفوی به بعد به یادگار گذاشته‌اند. هنر خوشنویسی که همواره مهم‌ترین و پرکاربردترین هنر مسلمانان در ادوار مختلف بوده، بارزترین مشخصه این جامه‌هاست. در کنار خوشنویسی، نقوش نمادینی همچون شیر و خورشید و نیلوفر آبی، علائم نجومی و همچنین انواع طلسم‌ها ترسیم شده است. این پیراهن‌ها همانطور که از اسم آن‌ها برمی‌آید، اغلب به‌هنگام جنگ و زیر زره پوشیده می‌شد و هدف، احتمالاً باید تولید نوعی حفاظ در برابر بدن و وسیله‌ای در دستیابی به فتح و پیروزی در میدان جنگ باشد. در واقع اعتقاد صاحبان این پیراهن‌ها بر این بوده که مفاهیم اشکال و کتیبه‌های به‌کار رفته بر پیراهن، آن‌ها را در مقابل نیروهای شر، محافظت می‌نماید و ظفر را به‌دنبال دارد. کاربرد دیگر آن‌ها نیز دفع چشم‌زخم و دورکردن بلا بوده است. تولید آن‌ها تنها محدود به ایران نبوده و علاوه بر نمونه‌های صفوی، سه گونه دیگر مشتمل بر انواع عثمانی، مغولی (گورکانی) و آفریقای غربی، هم‌زمان با نمونه‌های ایرانی، در جهان اسلام تولید می‌شده است. مشخصات ظاهری پیراهن‌ها، طرح‌ها و تزیینات آن‌ها همچنین محتوای کتیبه‌ها، علائم و نقوش به‌کار رفته در آن‌ها، با توجه به نوع و منطقه تولید پیراهن‌ها متفاوت است. نمونه‌های تولید شده در ایران، تحت تأثیر شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی حاکم بر دوران صفوی، واجد ویژگی‌های خاصی هستند و این ویژگی‌ها وجه تمایز مهمی بین نمونه‌های صفوی با سایر نمونه‌های عثمانی، گورکانی و غرب آفریقا محسوب می‌شود؛ بر همین اساس، جامه‌های فتح صفوی، علاوه بر شناخت و بررسی از نظر ویژگی‌های ساختار بصری و محتوایی، از منظر عوامل تأثیرگذار سیاسی، اجتماعی و فرهنگی رایج در دوره صفوی نیز قابل مطالعه و بررسی هستند. پژوهش حاضر به‌دنبال پاسخ به این پرسش‌هاست که جامه‌های فتح دوره صفوی از نظر ساختار بصری و محتوایی دارای چه ویژگی‌های هنری و مفهومی هستند؟ و وجوه اشتراک و افتراق بین جامه‌های فتح صفوی با سایر نمونه‌های تولید شده در جهان اسلام چیست. در ضرورت این پژوهش آنکه با وجود مطالعات متعدد در زمینه پوشاک و نساجی دوره صفوی، به جامه‌های فتح این دوره و عقاید و باورهای مرتبط با آن کمتر توجه شده و اطلاعات موجود در مورد جامه‌های فتح صرفاً شامل ارائه تصویر کلی از جامه‌ها در کنار سایر آثار تولید شده در ایران است؛ در نتیجه، نقطه عطف پژوهش حاضر مطالعه و بررسی ویژگی‌های بصری و محتوایی عناصر به‌کاررفته در جامه‌های فتح صفوی موجود در موزه‌های ایران، با در نظر داشتن شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی حاکم بر دوران صفوی است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر ماهیت و روش، تحلیلی-تاریخی و شیوه گردآوری مطالب آن به‌صورت مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی است. نمونه‌گیری به‌صورت هدفمند یا کیفی صورت گرفته و جامعه آماری و مطالعاتی، شامل سه نمونه از جامه‌های فتح مربوط به دوره صفوی (از قرن ۱۰ هـ. تا قرن ۱۲ هـ.) است که در موزه‌های داخلی نگهداری می‌شوند و با توجه به پایگاه موزه‌ها و مطالعات میدانی شناسایی شده‌اند. در ارائه یافته‌های پژوهش، ابتدا انواع

جامه‌های فتح موجود در جهان اسلام و ایران معرفی شده؛ سپس جامه‌های فتح صفوی محفوظ در موزه‌های داخلی، از نظر کتیبه، نقش و محتوا، به صورت مجزا بررسی گردیده است.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های مختصری در رابطه با جامه‌های فتح صفوی صورت گرفته و اغلب تحقیقات انجام شده، فقط به معرفی و ارائه تصویر کلی از جامه‌ها اختصاص دارد. پژوهش‌های مرتبط با این مقاله را می‌توان به سه گروه تقسیم کرد، گروه اول به طور خاص در ارتباط با جامه‌های فتح صفوی و بررسی آن‌ها صورت گرفته است. «روح‌فر» (۱۳۸۰) در مقاله «پیراهن نادعلی یا جامه فتح»، جامه فتح محفوظ در موزه ملی ایران را از نظر جنس پارچه، مراحل ساخت و شیوه اجرای تزیینات بر سطح لباس مورد مطالعه قرار داده است. «سلیمانی» (۱۳۹۱) در مقاله «دو رزم جامه نو یافته: یادمانی از روزگار صفوی» به معرفی دو نمونه از جامه‌های فتح دوره صفوی پرداخته است. گروه دوم پژوهش‌های مرتبط با علوم غریبه و نمود آن در صنایع و آثار هنری است. «ودایی» (۱۳۹۴) در پایان‌نامه «بررسی نقوش تعویذها و طلسم‌ها از دوره صفوی تا پایان دوره قاجار»، به بررسی نقوش تعویذهای دوره صفوی تا پایان دوره قاجار می‌پردازد. در این پژوهش، جامه‌های فتح به عنوان مثالی برای تعاویذ مربوط به گروه پارچه‌ها و لباس‌ها، معرفی شده؛ اما شرح یا توصیفی درباره این دسته از لباس‌ها ارائه نشده است. «اسمیت و مادیسون» (۱۹۹۷) در کتاب «ابزارآلات علمی: جلد یازدهم از گزیده دوازده جلدی مجموعه هنر اسلامی^۱» به بررسی انواع ابزارآلات علمی در جهان اسلام و اشیای حاوی طلسم و مرتبط با علوم غریبه در جهان اسلام پرداخته‌اند. گروه سوم، مرتبط با منسوجات اسلامی و ابزار و ادوات جنگی است که بخش کوچکی از آن‌ها به معرفی جامه‌های فتح اختصاص دارد «روح‌فر» (۱۳۹۱) در کتاب «نگاهی بر پارچه‌بافی دوران اسلامی» در بخشی از فصل مربوط به منسوجات دوره صفوی به معرفی پارچه‌های قلمکار قلمی پرداخته است. «الکساندر» (۱۹۹۲) در کتاب «ابزارآلات جنگ: جلد دوازدهم از گزیده دوازده جلدی مجموعه هنر اسلامی^۲» به بررسی ابزارآلات جنگی در جهان اسلام، از قبیل انواع زره، کلاهخود و شمشیر پرداخته و بخشی از کتاب نیز به معرفی جامه‌های فتح اختصاص دارد. با وجود آنکه در پژوهش‌های حاضر، مطالبی در ارتباط با معرفی جامه‌های فتح وجود دارد؛ اما اطلاعات موجود، فقط حاوی ارائه تصویر کلی از جامه‌ها در کنار سایر آثار تولید شده در ایران است. نقطه عطف پژوهش، مطالعه ویژگی‌های بصری و محتوایی عناصر به کار رفته در جامه‌های فتح صفوی و بررسی زمینه‌های شکل‌گیری این پوشاک است.

انواع جامه‌های فتح در جهان اسلام

جامه‌های فتح یا پیراهن‌های طلسم اسلامی دارای چهار گونه متمایز هستند. این چهار گونه، «مشمتمل بر انواع عثمانی، صفوی، مغولی و آفریقای غربی است و همگی به قرن ۱۵م.هـ. و پس از آن منسوب‌اند» (Maddison & Smith, 1997, p. 117). مشخصات ظاهری پیراهن‌ها، طرح‌ها و تزیینات آن‌ها همچنین محتوای کتیبه‌ها و فرمول‌های مقدس به کار رفته در آن‌ها، با توجه به نوع پیراهن‌ها متفاوت است. قدیمی‌ترین و بیشترین نمونه‌های جامه فتح متعلق به گروه عثمانی است. «کاخ توپقاپی در استانبول، دارای تعداد زیادی از این پوشاک، تحت عنوان پیراهن طلسم (Tilsim gomlek) است» (Atil, 1987, p. 196). در مواردی استثنایی، نام سلطان یا شاهزاده عثمانی نیز بر روی آن‌ها نوشته شده است (Rogers & Ward, 1991, p. 175)؛ اما بارزترین ویژگی و وجه تمایز

آن‌ها نسبت به انواع دیگر، استفاده از رنگ‌های متعدد به‌ویژه قرمز، آبی و طلایی، همچنین استفاده متراکم و انبوه از مربع‌های جادویی یا طلسمی متراکم است (تصاویر ۱ و ۲).

تصاویر ۱ و ۲. پیراهن‌های طلسم عثمانی. محفوظ در موزه توپقایی. (Atil, 1987, p. 196) و (Rogers & Ward, 1991, p. 175).

دومین گروه، متعلق به گورکانیان هند بوده و در قرون ۱۰م/۱۱هـ. و ۱۷م/۱۱هـ. تهیه شده‌اند. «تمامی پیراهن‌های طلسمی مغولی، تنها از سه قطعه پارچه تشکیل شده است. بدنه و آستین‌های آن‌ها به قطع چهارگوش است و از ناحیه سرشانه به یکدیگر متصل شده‌اند» (منبع: <https://museum.gwu.edu>). سراسر این البسه پوشیده از ۱۱۴ سوره قرآن به‌همراه ۹۹ اسماءالحسنی و کلمه شهادتین است (Maddison & Smith, 1997, p. 117) (تصویر ۳).

تصاویر ۴ و ۵. زیر پیراهن‌های طلسمی، متعلق به غرب آفریقا.

منبع: <https://filslisibles.blogspot.com>.

تصویر ۳. پیراهن طلسم گورکانی. محفوظ در موزه

متروپولین. منبع: <https://museum.org>.

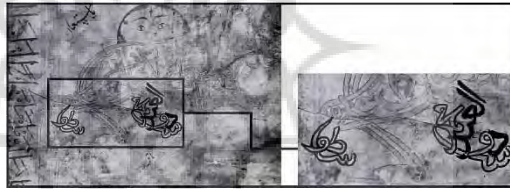
سومین نوع، تعدادی لباس زیر است که از آن جمله شلوار و پیراهن زیر مردانه محصول سنگال و نوعی بلوز بدون آستین محصول نیجریه است. در این مدل از البسه طلسمی، اذکار الهی، نام خلفای اهل سنت، نام فرشتگان و ۹۹ اسماءالحسنی، همگی به‌فرم اعداد ابجد به‌همراه آیاتی از قرآن با دست‌خطی نه‌چندان خوش، درج و زیر شلوارها نیز با آیات قرآن و جداول بزرگ گوناگون پوشیده شده‌اند (Maddison & Smith, 1997, p. 117) (تصاویر ۴ و ۵). گروه چهارم، جامه‌های فتح ایرانی است که تولید آن‌ها از دوره صفوی آغاز شده و تا دوره قاجار ادامه یافته است. فراوانی این نوع البسه نسبت به نمونه‌های عثمانی، کمتر و نسبت به جامه‌های فتح مغولی و غرب آفریقا، بیشتر است. بیشترین نمونه‌ها از دوره صفوی و تعدادی متعلق به دوره زند و قاجار است. جامه‌های فتح ایرانی، دارای برش و فرم چهارگوش و اغلب به‌صورت پیراهن‌های کوتاه بالای زانو (تونیک) هستند. بر سراسر این البسه، منتخبی از آیات قرآن، اسماءالحسنی، ادعیه مرتبط با مذهب تشیع و اسامی دوازده امام، جداول اعداد، طلسم‌ها و تعدادی از نقوش هندسی، گیاهی، حیوانی و گاه نجومی به‌روش قلمکار قلمی ترسیم شده است.

نمونه‌های موجود از جامه‌های فتح صفوی در موزه‌ها و مجموعه‌های خارجی

بنا بر بررسی‌های صورت گرفته تا به امروز، تعداد هفت پیراهن فتح از دوره صفوی به جا مانده است که پنج نمونه از آن‌ها در موزه‌های ملی ایران، ملی قرآن، ادب و عرفان اهر و مجموعه شخصی کریمزاده تبریزی و دو نمونه دیگر، در مجموعه ناصر خلیلی محفوظ هستند. در ادامه، ابتدا جامه‌های فتح صفوی خارج از ایران و سپس نمونه‌های داخلی، بررسی شده‌اند.

تصویر ۶. پیراهن فتح شاه اسماعیل اول، اثر دوست محمد هروی. محفوظ در مجموعه کریمزاده تبریزی. منبع: کریمزاده تبریزی، ۱۳۷۰، ص. ۱۵۵۹.

تصویر ۷. امضای دوست محمد هروی در پای نقش شیر. جهت واضح شدن امضاء هنرمند، کناره‌های اسم قلم‌گیری شده است و عبارت «العبد دوست محمد طوسی» به سهولت قرائت می‌گردد. منبع: کریمزاده تبریزی، ۱۵۶۱، ص. ۱۳۷۰.

قدیمی‌ترین نمونه جامه فتح ایرانی، در مجموعه کریمزاده تبریزی محفوظ است. این پیراهن متعلق به شخص شاه اسماعیل بوده و از معدود نمونه‌هایی است که توسط خالق آن «دوست محمد هروی» امضا شده است (تصویر ۶). در زمینه لباس، انواع خط و طلسم و آیات حفاظ و همچنین نقش شیر و خورشید، بین تقسیمات منظم هندسی ترسیم شده و کتیبه‌های آن شامل سوره فتح، اسماء الحسنی، اسامی الله، محمد، علی، فاطمه، حسن و حسین و دعای نادعلی است. در پشت پیراهن که نسبت به روی آن سالم‌تر مانده است، نقش دو شیر و خورشید قرینه به چشم می‌خورد (تصویر ۷). جامه فتح محفوظ در خزانه موزه ملی ایران از جنس نخ (پنبه) با ابعاد ۶۹/۵×۷۹ سانتیمتر و تزیینات آن طرح‌های هندسی مربع، مستطیل، لوزی و طرح‌های اسلیمی و ترنج بوده و درون آن‌ها به قلم‌های ثلث جلی و غبار آیاتی از قرآن با مرکب‌های سیاه، قرمز و سبز است. بر روی این پیراهن، در دو طرف سینه، درون قاب مستطیل شکل، عبارت «بسم الله الرحمن الرحیم» به خط ثلث جلی نوشته شده و پشت پیراهن نیز دارای یک ترنج نسبتاً بزرگ است. بنابر اطلاعات به دست آمده از موزه ملی ایران، این پیراهن متعلق به قرن دهم هجری است؛ اما بر اساس نوع برش و دوخت آن، از قبیل مدل یقه و نواردوزی و پنبه‌دوزی به کار رفته در دور یقه و چاک پهلو و دو آستین، همچنین بر اساس نقوش و تزیینات، به نظر می‌رسد که متعلق به اواخر دوره

صفوی باشد (تصویر ۸). مجموعه ناصر خلیلی، حاوی دو مورد از جامه‌های فتح صفوی است. نمونه اول از پارچه نخی (پنبه) دارای ابعاد ۷۶×۱۴۵ سانتیمتر است و از دو تکه چهارگوش بزرگ و چهارگوش کوچک تهیه و آستین کوتاه است. تمامی سطح پیراهن پوشیده از جداول و مربع‌های طلسمی است. در میان این جداول، کتیبه‌هایی به قلم توقیع، کتابت شده که حاوی سوره فتح، آیه الکرسی، آیه النور (آیه ۳۵ سوره نور)، الفاتحه و آیه ۲۶ سوره آل عمران، اسماء الحسنی، ذکر یا علی و اسامی و صفات دوازده امام است (Alexander, 1992, p. 78) (تصویر ۹). پیراهن دوم، نخی (پنبه)، دارای ابعاد ۹۵×۱۳۸/۵ سانتیمتر، از دو تکه پارچه چهارگوش بزرگ، چهار تکه چهارگوش کوچک و دو تکه سه‌گوش (مرغک) تشکیل شده و آستین کوتاه است. این نمونه نیز حاوی جداول متراکم و مربع‌های طلسمی است. کتیبه‌های آن به قلم رقاع و نسخ دربردارنده تمامی سوره فتح، آیه ۱۳ سوره صف، نصر من الله و فتح قریب، آیات ۲۶ و ۲۷ سوره آل عمران، آیه ۵۸ سوره یس، اسماء الحسنی، اسامی پنج تن و اذکار شیعه است (Maddison & Smith, 1997, p. 119) (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰. جامه فتح صفوی. محفوظ در مجموعه ناصر خلیلی.
منبع: Maddison & Smith, 1997, p. 120.

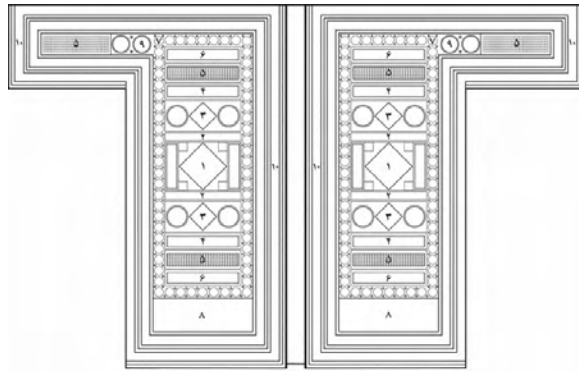
تصویر ۹. جامه فتح صفوی. محفوظ در مجموعه ناصر خلیلی.
منبع: Alexander, 1992, p. 78.

تصویر ۸. جامه فتح صفوی محفوظ در خزانه موزه ملی ایران.
منبع: موزه ملی ایران، آرشیو.

بررسی جامه‌های فتح صفوی محفوظ در موزه‌های ایران

۱. جامه فتح محفوظ در موزه ملی ایران: این جامه، متعلق به قرن یازدهم هجری است که با استناد به کتیبه روی آن، به شاه‌عباس کبیر تعلق دارد. پارچه آن از جنس کرباس ریزبافت و ابعاد کلی پیراهن ۸۲×۸۸ سانتیمتر است و به صورت جلو باز و بدون افزودن هیچگونه بند یا دکمه‌ای برای بستن و اتصال جلو لباس، طراحی شده است. دور تا دور آن در قسمت جلو لباس، حاوی هفت حاشیه باریک و پهن است (تصویر ۱۱). و تمامی سطح پیراهن، جدول‌کشی و تزیینات هندسی همراه کتیبه دارد (جدول ۱)؛ علاوه بر این تزیینات، این پیراهن حاوی شش عدد جدول طلسم است که در نواحی آستین‌ها و بخش بالایی و پایینی لباس است. ترکیب‌بندی کلی تزیینات لباس به صورت قرینه است (جدول ۲). سوره‌های فتح، انعام، زخرف، الکافرون، اخلاص، فلق و ناس، آیاتی از سوره‌های یوسف، جائیه، بقره و همچنین اسماء الحسنی، دعای جوشن کبیر و تعدادی ادعیه دیگر، از جمله دعای اسم اعظم^۳ به قلم کوفی بنایی، ثلث جلی، نسخ، نسخ غبار و نسخ ایرانی با مرکب سیاه، قرمز، سبز، آبی و طلایی، در قسمت‌های مختلف لباس کتابت شده است؛ البته در برخی از نواحی مانند بخش‌هایی از حاشیه لباس و چهار لوزی سمت راست و چپ آن، محو و ناخوانا شده یا کاملاً از بین رفته است (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۲. ترسیم خطی جامه فتح محفوظ در موزه ملی ایران (قسمت جلو). منبع: نگارندگان.

تصویر ۱۱. جامه فتح صفوی. محفوظ در موزه ملی ایران. منبع: موزه ملی ایران، آرشیو.

بر آستین سمت چپ، داخل دو دایره‌ای، عبارت «هو الحفیظ، اللهم بارک هذه القمیص الفتح للسلطان معظم المکرم، الذی جعله مالک الرقاب اشرف الامم ابدته بالعدل و الکرّم والیس بلباس یا ذالعرش اعنی للسلطان الصفوی الموسوی العباس الحسینی» به قلم نسخ کتابت شده است. به دلیل قرارگیری نادرست و محل نامناسب این لباس در موزه و همچنین عدم همکاری مسئولان موزه در عکاسی و تهیه تصویر از پشت لباس، تصویری از این بخش از جامه در دست نیست و نوع تزیینات و محتوای کتیبه‌های آن نامشخص است.

جدول ۱. کتیبه‌های جامه فتح محفوظ در موزه ملی ایران. منبع: نگارندگان.

محل قرارگیری کتیبه در پیراهن	نوع قلم	رنگ خط	رنگ زمینه	اندازه و دانگ خط	تصاویر
۱ راست و چپ	کوفی بنایی، نسخ نسخ	طلایی، قرمز سیاه	نخودی	غبار	
۲	ثلث	طلایی		جلی	
	۳ راست و چپ (بالا و پایین)	نسخ		سیاه	غبار
۴		ثلث، نسخ ایرانی		قرمز، آبی	جلی

تصاویر	اندازه و دانگ خط	رنگ زمینه	رنگ خط	نوع قلم	محل قرارگیری کتیبه در پیراهن
	-		سیاه، قرمز	نسخ	آستین (راست و چپ)
			طلایی، قرمز، سیاه		بدنه (راست و چپ)
	جلی		آبی قرمز	ثلث نسخ ایرانی	راست و چپ (بالا)
			آبی طلایی	ثلث نسخ	راست و چپ (پایین)
	غبار		سیاه	نسخ	
	جلی		طلایی	ثلث	راست و چپ
			طلایی		
	جلی		آبی و طلایی سیاه، قرمز، سبز	ثلث نسخ ایرانی	۱۰

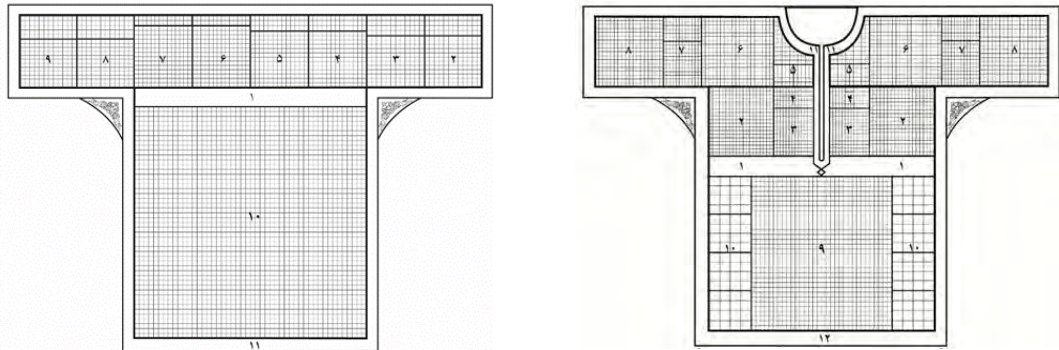
جدول ۲. نقوش جامه فتح محفوظ در موزه ملی ایران. منبع: نگارندگان.

محل قرارگیری نقش در پیراهن	نوع نقش	رنگ نقش	رنگ زمینه	تصاویر
۱	هندسی (لوزی)	به صورت دورگیری با رنگ قرمز	نخودی	
۳	هندسی (دایره و لوزی) و نقوش اسلیمی محو شده در زمینه کادر	به صورت دورگیری با رنگ‌های قرمز و سیاه		
۷	هندسی (دوایر متوالی توپر و توخالی)	به صورت دورگیری با رنگ قرمز و سطوح آبی و طلایی داخل دوایر کوچکتر		
۹		به صورت دورگیری با رنگ‌های آبی و قرمز و سطوح آبی داخل دوایر کوچکتر		

۲. جامه فتح محفوظ در موزه ملی قرآن: جامه فتح محفوظ در موزه ملی قرآن، متعلق به دوره صفوی، از جنس کتان و دارای ابعاد ۸۹×۶۴ سانتیمتر است. قسمت جلو پیراهن به صورت جلو بسته، با یقه گرد ساده و سجاف (شکافی) تا ناحیه مرکزی لباس، برای عبور راحت تر سر، طراحی شده است. آستین‌های لباس کوتاه است و در ناحیه زیر بغل و محل اتصال آستین به لباس، دو مرغک دوخته شده است. بیشترین آسیب دیدگی، در نواحی زیر بغل، مرغک‌های لباس و آستین رخ داده و اغلب اعداد جداول این نواحی، بر اثر رطوبت از بین رفته‌اند (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳. جامه فتح صفوی. محفوظ در موزه ملی قرآن (قسمت پشت و جلو). منبع: موزه ملی قرآن، آرشیو.

تصویر ۱۴. ترسیم خطی جامه فتح محفوظ در موزه ملی قرآن. (قسمت جلو و پشت لباس). ترسیم: نگارندگان.

مهمترین مشخصه و وجه تمایز جامه فتح محفوظ در موزه ملی قرآن، کاربرد گسترده مربع‌های طلسم است. هر کدام از این مربع‌ها، دربردارنده اعداد، حروف، اسماء‌الحسنی یا آیاتی از قرآن هستند که همگی با مرکب مشکی نوشته شده‌اند (جدول ۳ و ۴). حجم کتیبه‌های این لباس نسبت به سایر نمونه‌ها کمتر است. سوره‌های نصر و فلق به صورت کامل و آیاتی از سوره‌های فتح، نور، بقره، یوسف، حشر، غافر، اسراء، ص و تعدادی از اسماء‌الحسنی به قلم توقیع، با مرکب‌های سیاه، قرمز، سبز، لاجوردی کتابت شده است. اما نقوش لباس محدود به خط نبوده و مرغک‌های دوخته شده در ناحیه اتصال آستین به لباس نیز حاوی نقوش گیاهی و اسلیمی هستند (جدول ۵).

جدول ۳. کتیبه‌های قسمت جلو جامه فتح محفوظ در موزه ملی قرآن. منبع: نگارندگان.

محل قرار گیری کتیبه در پیراهن	نوع قلم	رنگ خط	رنگ زمینه	تصاویر
۱	توقیع	قرمز	آبی	
۵	توقیع	سیاه		
۱۱	توقیع	سبز	سفید	
۱۲		لاجوردی		

جدول ۴. کتیبه‌های قسمت پشت جامه فتح محفوظ در موزه ملی قرآن. منبع: نگارندگان.

محل قرارگیری کتیبه در پیراهن	نوع قلم	رنگ خط	رنگ زمینه	تصاویر
۱	توقیع	قرمز	سفید	
۱۱		لاجوردی		

جدول ۵. نقوش جامه فتح محفوظ در موزه ملی قرآن. منبع: نگارندگان.

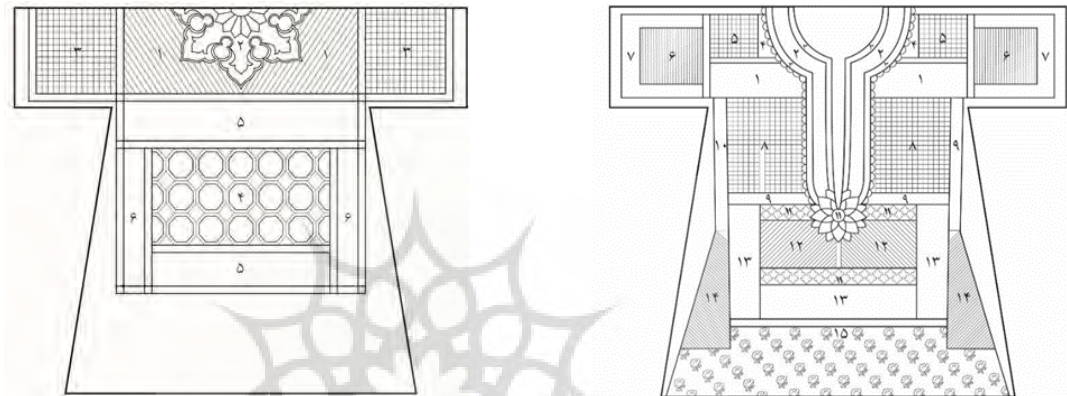
محل قرارگیری نقش در پیراهن	نوع نقش	رنگ نقش	تصویر	آنالیز
مرغک‌های لباس	تزیینی (نقوش اسلیمی و ختایی)	قرمز لاجوردی سبز		

۳. جامه فتح محفوظ در موزه ادب و عرفان اهر: این جامه، متعلق به دوره صفوی، دارای ابعاد کلی ۸۴×۷۲ سانتیمتر، تنها نمونه‌ای است که علاوه بر پنبه، در بافت پارچه آن از ابریشم استفاده شده است. قسمت جلو پیراهن، به صورت جلو بسته، با یقه گرد ساده و سجاف (شکافی) تا مرکز لباس، برای عبور راحت سر، طراحی شده است. دور تا دور یقه و سجاف لباس، نواردوزی شده و دو بند کوچک برای بستن یقه آن، تعبیه شده است. آسیب دیدگی این لباس بیشتر در ناحیه زیر بغل رخ داده و کتیبه‌های این بخش از لباس بر اثر رطوبت به وجود آمده در این ناحیه، از بین رفته‌اند. علاوه بر آن، الیاف بخش‌هایی از حاشیه یقه در قسمت جلو و در ناحیه شمشه و فواصل بین هشت ضلعی‌ها در قسمت پشت لباس، از بین رفته و دچار پارگی شده است (تصویر ۱۵).

تصویر ۱۵. جامه فتح صفوی. محفوظ در موزه ادب و عرفان اهر. (قسمت پشت و جلو). منبع: موزه ادب و عرفان اهر، آرشیو.

تزیینات جامه فتح محفوظ در موزه ادب و عرفان اهر، کتیبه‌هایی به قلم ثلث جلی، نسخ، توقیع آمیخته به رقاع، نسخ غبار است که به رنگ‌های سیاه، قرمز، سبز کتابت شده و محتوای آن‌ها سوره‌های نصر، الفاتحه، اخلاص، فلق، ناس، قدر و آیاتی از سوره‌های فتح، یس، کهف، بقره، آل عمران، قلم، اعراف، حشر، دعای جوشن کبیر، نادعلی و ذکر یا الله است (جدول ۶ و ۷). علاوه بر این کتیبه‌ها، بر سطح این پیراهن، مربع‌های طلسمی، انواع نقوش هندسی، نقش ترنج متداخل و شمسه، گل نیلوفر، گل و بته (جدول ۸) در قسمت‌های مختلف لباس کار شده است (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۶. آنالیز جامه فتح محفوظ در موزه ادب و عرفان اهر (قسمت جلو و پشت لباس). ترسیم: نگارندگان.

جدول ۶. مشخصات کتیبه‌های به کار رفته در قسمت جلو جامه فتح محفوظ در موزه ادب و عرفان اهر. منبع: نگارندگان.

محل قرارگیری کتیبه در پیراهن	نوع قلم	رنگ خط	رنگ زمینه	اندازه و دانگ خط	تصاویر
۱	ثلث	سفید (به صورت فضای منفی)	سیاه	جلی	
۲		طلایی			
۳	توقیع آمیخته به رقاع	قرمز	نخودی	-	
۴	نسخ	سیاه		غبار	

تصاویر	اندازه و دانگ خط	رنگ زمینه	رنگ خط	نوع قلم	محل قرارگیری کتیبه در پیراهن
	-		سیاه، قرمز	نسخ	۵
	غبار		سیاه		
	جلی		قرمز	ثلث	۷
	-		سیاه، قرمز	نسخ	۸
	جلی		قرمز	ثلث	
	جلی				۱۰
	غبار		سیاه	نسخ	۱۱
	غبار			نسخ	
	جلی		سفید (به صورت فضای منفی)	ثلث	۱۳
	غبار	سیاه	سیاه	نسخ	۱۴

جدول ۷. کتیبه‌های قسمت پشت جامه فتح محفوظ در موزه ادب و عرفان اهر. منبع: نگارندگان.

محل قرار گیری کتیبه در پیراهن	نوع قلم	رنگ خط	رنگ زمینه	اندازه و دانگ خط	تصاویر
۱	نسخ	سیاه	نخودی	غبار	
۳				-غبار	
۴	نسخ				
۵	ثلث راست و چپ	قرمز		جلی	
۶		سیاه			

جدول ۸. نقوش جامه فتح محفوظ در موزه ادب و عرفان اهر. منبع: نگارندگان.

محل قرارگیری نقش در پیراهن	نوع نقش	رنگ نقش	تصویر	آنالیز
۱۱	تزیینی	سیاه سفید		
۱۲	نمادین	طلایی قرمز سبز تیره		
۱۶	تزیینی	قرمز سبز		

محل قرارگیری نقش در پیراهن	نوع نقش	رنگ نقش	تصویر	آنالیز
۲ پشت	تزیینی	طلایی سبز تیره		

با تشکیل سلسله صفویه و به وجود آمدن تغییرات اساسی در شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، تحولات گسترده‌ای در تمامی ارکان جامعه رخ داد که نقطه آغاز آن، حکومت شاه اسماعیل و رسمیت بخشیدن به مذهب شیعه بود. اعتقادات مذهبی، رویکردی دوباره به باورهای کهن، پایبندی زیاد به سنت‌ها و آیین‌ها، از مهمترین ویژگی‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دوره صفوی محسوب می‌شود که نقش حکومت در تداوم آن‌ها بسیار مؤثر بوده و همگی در جامه‌های فتح دوره صفوی، نمود بارزی داشته‌اند. عوامل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تأثیرگذار بر جامه‌های فتح صفوی عبارت‌اند از رسمیت مذهب شیعه، مشروعیت بخشی به حکومت، خرافه‌باوری، اعتقاد به باورهای کهن و باستان‌گرایی که هریک به نوعی بر ساختار، محتوا و تزیینات جامه‌های فتح این دوران تأثیر داشته‌اند و در ادامه بررسی خواهند شد.

رسمیت مذهب شیعه

با روی کار آمدن صفویان، تشیع اثنی‌عشری به‌عنوان مذهب رسمی کشور انتخاب شد. «اعلام تشیع اثنی‌عشری در سال ۹۰۷ هـ. ۱۵۰۱ م. به‌عنوان مذهب رسمی حکومت تازه تأسیس صفویه، مهمترین اقدام شاه اسماعیل بود» (سیوری، ۱۳۷۲، ص. ۲۶). رسمیت مذهب شیعه نقش اصلی را در تحکیم نظام سیاسی و حکومت صفوی ایفا کرد و توانست وحدت ملی و سیاسی ایران را بر پایه مستحکمی بنا کند؛ در نتیجه، شرایط مذهبی موجود، علوم، ادبیات و هنر این دوران، تحت تأثیر مستقیم عقاید مذهبی شیعه قرار گرفت. «اگرچه تأثیر مذهب شیعه را در اوایل هنر صفوی نمی‌توان به‌دقت تعیین کرد؛ اما رفته‌رفته اشیای بیشتری به‌نام امامان شیعه مزین شدند و شور اشعار مذهبی شاه اسماعیل تا حدودی در نقاشی‌های سلطان محمد، هنرمند بزرگ مکتب تبریز، متجلی گردید» (کنبی، ۱۳۸۶، ص. ۱۲). هنرمندان ایرانی و شیعه‌مذهب، سعی کردند اندیشه، تفکر، عناصر شیعی و ارادت به خاندان پیامبر (ص) و ائمه اطهار (ع) و به‌خصوص علی ابن ابی‌طالب و همچنین، موضوعاتی همچون آیات قرآنی و اسماء الهی و احادیث و روایات قدسی و نبوی را در آثار هنری خود منعکس کنند (افروغ، ۱۳۹۰، ص. ۲۵-۲۶). در این دوره، تزیین پارچه‌های ابریشمی و زری با کتیبه‌هایی به‌قلم ثلث، نسخ، نستعلیق و ... متداول شد. این طرح‌ها بیشتر روپوش قبور یا پرده یا اماکن مقدس بود و مضمون آن‌ها آیات قرآنی، ادعیه، احادیث و بعضاً نام بافنده بود (طالب‌پور، ۱۳۹۲، ص. ۱۳۷-۱۳۸)؛ علاوه بر این، جامه‌های فتح، بارزترین نمونه‌های نشان‌دهنده تأثیر مذهب و عقاید شیعه بر منسوجات و پوشاک این دوره هستند. بر سراسر این البسه، علاوه بر منتخبی از آیات قرآن کریم، اسماء‌الحسنی، جداول طلسم و انواع نقوش هندسی و گیاهی، انواع ادعیه مرتبط با مذهب تشیع و اسامی دوازده امام و حرزهای منسوب به امامان شیعه کتابت شده است. در واقع «مهم‌ترین ویژگی و تفاوت بین جامه‌های فتح صفوی با انواع دیگر، محتوای کتیبه‌هاست که مبین عقاید شیعی است» (Alexander, 1992, p. 21).

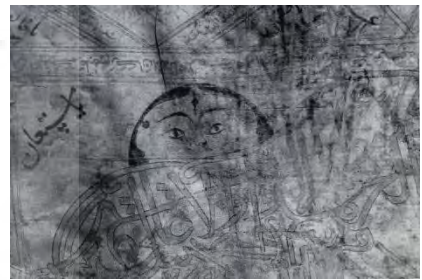
خرافه‌باوری

با تثبیت تشیع اثنی‌عشری به‌عنوان مذهب رسمی کشور، دین و مذهب، نقش بسیار تعیین‌کننده‌ای در سیاست حکومت صفوی و به تبع آن، تمامی ارکان جامعه پیدا کرد؛ در نتیجه بسیاری از ارزش‌ها جنبه دینی و مذهبی پیدا کردند و همراه این تحولات، برخی باورهای نادرست نیز رواج یافت. این میزان از توجه به دین و مذهب شیعه که در اواخر دوره صفوی شدت بیشتری پیدا می‌کند، در تمامی زمینه‌ها اعم از فرهنگ و هنر ایران تأثیر زیادی گذاشته و موجب تحول عمیقی در باورها، ارزش‌ها، هنجارها و جهان‌بینی جامعه عصر صفوی می‌شود. «اعتقادات و باورهای دینی در دوره صفویه به‌نحوی با خرافات آمیخته شد که تشخیص خرافه از غیر آن، برای عوام به‌راحتی ممکن نبود. در این میان یکی از مهمترین عوامل رواج خرافات در دین، شاه و درباریان بوده‌اند» (ستوده‌فر، جدیدی و قلی‌زاده، ۱۳۹۷، ص. ۱۵۳). رواج این اعتقادات افراطی در دوره صفوی، موجب اهمیت یافتن نجوم، طالع‌بینی، انواع علوم غریبه و رواج تولید آثار مرتبط با آن‌ها از جمله اسطرلاب‌ها، انواع طلسم، تعویذ در قالب مهرها، زیورآلات، منسوجات، ظروف فلزی، سفالی و ... شد. جامه‌های فتح صفوی از آثار مرتبط با علوم غریبه و افکار و عقاید رایج در آن زمان هستند. علاوه بر متون قرآنی که مهمترین مشخصه جامه‌هاست، انواع حرزها، علائم نجومی، جداول و مربعات طلسمی، نمایانگر اعتقادات صاحبان این البسه است. همانطور که اشاره شد، اعتقاد افراطی به طالع‌بینی، نجوم، ایام سعد و نحس و طلسم و جادو در آحاد مختلف جامعه از دربار تا مردم کوچه و بازار رسوخ یافته بود؛ در نتیجه تولید این البسه برای شاهان و اشخاص بزرگ جامعه، به‌دلیل اعتقاد ایشان به خواص حمایتی کتیبه‌ها، نقوش و طلسم روی جامه‌ها، به‌هنگام جنگ و سایر شرایط دشوار بود. با وجود آنکه اعتقاد به متون قرآنی، ادعیه و نقوش نمادین جامه‌ها را نمی‌توان خرافات به‌حساب آورد؛ اما شرایط فرهنگی حاکم بر جامعه عصر صفوی، به‌ویژه روی آوردن افراطی به انواع علوم غریبه، تعویذ، طلسم، ابزار و وسایل پیشگویی، می‌تواند تأثیر قابل توجهی در شکل‌گیری و رواج جامه‌های فتح، در بین پادشاهان و اشخاص بلندمرتبه جامعه صفوی باشد.

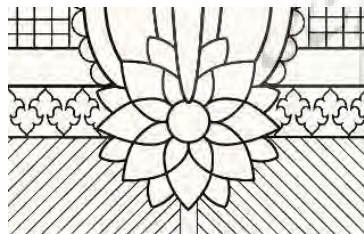
مشروعیت‌بخشی به حکومت و باستان‌گرایی

دولت صفوی، با رسمی کردن مذهب شیعه و انتساب شجره‌نامه‌ای به امام موسی کاظم (ع)، سعی در مشروعیت‌بخشی به حکومت خود و پذیرفته شدنش از طرف مردم داشت. «علی‌الظاهر در همان ابتدای شکل‌گیری حکومت این افسانه، که پشت بیست‌ویکم صفی‌الدین به امام موسی کاظم (ع) می‌رسد، پدید آمد. صفویان بعدها این افسانه‌ها را برای توجیه دعاوی سیاسی خویش مورد استفاده قرار دادند» (راوندی، ۱۳۵۹، ص. ۳۷۸)؛ علاوه بر آن، قدرت شاهان صفوی، بر سه پایه مشخص استوار بود: حق الهی پادشاهان ایرانی در برخورداری از فره ایزدی. این نظریه باستانی، با تمام شکوه قبلی به‌کار گرفته شد و در هیأت جدید ظل الله فی الارض، مجدداً ظاهر شد؛ دوم، ادعای نماینده مهدی (ع) بر روی زمین؛ سوم، مقام پادشاهان صفوی به‌عنوان مرشد کامل پیروان طریقت صوفیه بود (سیوری، ۱۳۷۲، ص. ۳). این جامه‌ها به احتمال زیاد برای پادشاه تهیه می‌شد؛ در نتیجه استفاده از نام امامان شیعه و انواع ادعیه و حرزهای منسوب به امامان، نشان اعتقاد و تعصب شاهان، نیز رسمیت و تحکیم حکومت ایشان است. نمادها که از باورهای دوران باستان گرفته شده، نشان‌دهنده هویت ملی ایرانیان بوده که با اعتقادات دوران اسلامی و به‌ویژه عقاید شیعی هماهنگ شده است. نمونه بارز آن، شیر و خورشید جامه فتح مجموعه شخصی کریم‌زاده تبریزی است (تصویر ۱۶). شیر «در اندیشه مردمان خاور باستان، همواره نماد شهرپاری

و دلاوری، سلطنت و نشانه شجاعت بوده و در آثار هنری، کنار پادشاهان ایستاده و تندیسش بر گور دلیرمردان می‌نشاند. سریر ایزدبانوان بر دوشش و تخت شاهان بر پنجه‌اش استوار است» (طاهری، ۱۳۹۱، ص. ۹۱). این حیوان، ارتباط مستقیمی با آیین مهر دارد و «مرحله چهارم از مراحل تشریف به آیین مهر است» (عبداللهی، ۱۳۸۱، ص. ۵۵۰). شیر، جلوه‌ای از میترا است. «خورشید علامت اقتدار و سلطنت ایران به‌شمار رفته و از مجموع روایات چنین برمی‌آید که خورشید، مظهر خداوند و شیر، نشانه قدرت و اقتدار و هر دو، به نوعی به شاهان مربوط بوده‌اند؛ همچنین در میان انواع پرچم‌هایی که در شاهنامه مجسم شده، خورشید و شیر علامت خاص کسانی بوده که از حیث مرتبت و مقام بر دیگران برتری داشته‌اند» (یاحقی، ۱۳۶۹، ص. ۲۸۰). علاقه خاص ایرانیان به حضرت علی (ع) در شیر خدا نمود یافته است. علاوه بر آن «شیران، نگهبانان نمادین پرستشگاه‌ها، قصرها و آرامگاه‌ها بودند و تصور می‌رفت درنده‌خویی آن‌ها موجب دور کردن تأثیرات زبان‌آور می‌شد» (هال، ۱۳۸۳، ص. ۶۱). شاید بتوان گفت وجود طلسم‌های گوناگون به‌شکل بدن شیر که حاوی سوره‌های قرآنی، ادعیه و مربعات طلسم هستند نیز نشان‌دهنده اعتقاد به خواص حفاظتی این حیوان است. گذشته از شیر و خورشید، نقش نیلوفر جامه فتح موزه ادب و عرفان اهر نیز حاوی معانی مرتبط با قدرت شاهی است (تصویر ۱۷). «نیلوفر، در باورهای ادیان گوناگون، با آفرینش خدایان، پیامبران و منجیان در ارتباط بوده است» (منصوری ظفر، ۱۳۸۹، ص. ۲۳۹) و نمادی از شکفتن معنوی است. ریشه‌هایش در لجن است و گل‌ها زیر خورشید و روشنایی آسمان رشد می‌کنند (تصویر ۱۸).

تصویر ۱۷. نقش شیر و خورشید به‌کار رفته در جامه فتح محفوظ در مجموعه شخصی کریم‌زاده تبریزی. منبع: کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۷۰، ص. ۱۵۶۰.

تصویر ۱۸. نیلوفر بر جامه فتح محفوظ در موزه ادب و عرفان اهر و ترسیم خطی آن. ترسیم: نگارندگان.

مظهر همه روشننگری‌های آفرینش، باروری، نوزایی، تجدید حیات و بی‌مرگی است و کمال زیبایی نیز به‌شمار می‌رود. این گل در ایران نماد نور است (کوپر، ۱۳۷۹، ص. ۳۷۱). «از آنجا که در سپیده‌دم باز و در هنگام غروب بسته می‌شود، به خورشید شباهت دارد که خود منبع الهی حیات است» (هال، ۱۳۸۳، ص. ۳۰۹)؛ همچنین «گل‌های چندبرگ آن را در ایران و هند نماد سواستیکا، نماد خورشید می‌دانند» (فرقدان و هوشیار، ۱۳۸۹، ص.

۴۹). در عهد صفوی، نیلوفر به‌عنوان نمادی از قدرت در حیطه پادشاهی به‌کار گرفته شده و پایه و اساسی برای نقش‌بندی گل شاه‌عباسی شد (رضوی و خواجه‌گیر، ۱۳۹۲، ص. ۱۰۶). نکته حائز اهمیت و قابل توجه در بررسی این نمادها، ارتباط آن‌ها با مقام صاحبان لباس است. بر این اساس نمادهای شیر و خورشید و نیلوفر جامه‌ها، بر اساس باورهای باستانی، علاوه بر آن که نمادی از نور و میتراثیسم محسوب می‌شوند، حاوی معانی مرتبط با سلطنت و مقام پادشاهی هستند.

نتیجه

جامه‌های فتح که در اغلب منابع و پژوهش‌های خارجی، با عنوان پیراهن‌های طلسم اسلامی نیز شناخته می‌شوند، نوعی لباس و پوشش خاص در جهان اسلام هستند که به قرن ۹/م. ۱۵هـ و پس از آن منسوب‌اند. قدیمی‌ترین جامه‌های فتح تولید شده در ایران به دوره صفویه برمی‌گردد. ویژگی‌های ساختاری و بصری تزیینات جامه‌ها عبارت است از استفاده از کتیبه و خوشنویسی، نقوش نمادین، انواع طلسم و نقوش تزیینی هندسی، گیاهی و حیوانی؛ در حقیقت، استفاده گسترده از کتیبه‌هایی به اقسام کوفی، ثلث، نسخ، توقیع، محقق، رقعه و غبار، مهمترین مشخصه بصری و ویژگی مشترک بین نمونه‌های موجود است. محتوای کتیبه‌ها تأکید بر آیات و سوره‌های خاصی از جمله آیه ۱۳ سوره صف، سوره فتح، سوره نصر و دعاهایی مانند جوشن کبیر است. از آنجایی که درباره شیوه عملکرد و کاربردهای جامه‌های فتح ظاهراً هیچ‌ذکری در رسالات و متون مربوط به علوم غریبه و حتی متون تاریخی، به‌میان نیامده و توصیف و توصیه‌ای نیز در مورد این البسه ارائه نشده است، تشخیص کاربرد این پیراهن‌ها تنها از طریق بررسی شواهد امر و رجوع به محتوای کتیبه‌ها و آیات و ادعیه به‌کار رفته در آن‌ها میسر است؛ در نتیجه تکرار و تأکید بر سوره‌ها و آیات مذکور، می‌تواند نشان‌دهنده این باشد که به احتمال قریب به یقین، جنبه تعویذ داشته و هدف اصلی از ساخت آن‌ها، استفاده در جنگ و بهره‌مند شدن از خواص حمایتی لباس در غلبه بر دشمنان است. تعداد دیگری از سوره‌ها و آیات مشترک در جامه‌ها، همانند آیات ۵۱ و ۵۲ سوره قلم (و ان یکاد)، آیه ۲۵۵ سوره بقره (آیه‌الکرسی) و چهار قل (سوره‌های کافرون، اخلاص، فلق و ناس)، نشان از دامنه کاربرد این پوشاک به لحاظ آیینی دارد. دارای کاربردهای حفاظتی و حمایتی بوده و در شرایط دشوار از جمله به‌هنگام بیماری‌ها و مواجهه با انواع بلاها نیز استفاده می‌شده‌اند. محتوای نمادها علاوه بر تأکید بر قدرت و مقام پادشاهی، در مواردی دارای معانی مرتبط با نگرهبانی بوده و جنبه طلسم حفاظتی به‌خود گرفته که می‌تواند نشان ارتباط محتوای متون و نمادهای به‌کار رفته در جامه باشد. در مقایسه با سایر انواع عثمانی، گورکانی و آفریقای غربی، مهمترین وجه افتراق محتوای کتیبه‌ها و نقوش نمادین تعدادی از جامه‌هاست. علاوه بر سوره‌ها، آیات قرآنی و اسماء‌الحسنی که در تمامی جامه‌های فتح جهان اسلام مشترک است، اسامی امامان شیعه، ادعیه و حرزهای منسوب به ایشان، جامه‌های صفوی را متمایز کرده است؛ نیز استفاده از نقوش و نمادهای حیوانی و گیاهی باستانی، در جامه‌های فتح صفوی، نشان‌دهنده شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خاص حاکم بر ایران است.

پی‌نوشت

1. Science, Tools and Magic – (The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art, V.12).
2. The arts of war: Arms and Amour of the 7th to 19th Centuries (The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art – Volume 21).
۳. يَا اللَّهُ يَا اللَّهُ يَا اللَّهُ وَحَدَكَ وَحَدَكَ لَا شَرِيكَ لَكَ أَنْتَ الْمَنَّانُ بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ وَ ذُو الْأَسْمَاءِ الْعِظَامِ وَ ذُو الْعِزِّ الْأَذَى لَا يُرَامُ وَ إِلَهُكُمْ إِلَهُ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ. منبع: مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۰، ص ۲۳۱.

منابع

- افروغ، محمد. (۱۳۹۰). مضامین و عناصر شیعی در هنر عصر صفوی با نگاهی به هنر قالی بافی، نگارگری و فلزکاری. *مطالعات ایرانی*، ۱۰(۲۰)، صص. ۲۵-۵۲.
- راوندی، مرتضی. (۱۳۵۹). *تاریخ اجتماعی ایران* (جلد ۲). تهران: امیرکبیر.
- رضوی، اکرم السادات و خواجه‌گیر، علیرضا. (۱۳۹۲). بررسی نقش نیلوفر در هنر ایران باستان و دوران اسلامی. *فصلنامه پژوهش هنر*، ۳(۶)، صص. ۱۰۱-۱۱۱.
- روح‌فر، زهره. (۱۳۸۰). پیراهن نادعلی یا جامه فتح. *کتاب ماه هنر*، ۴(۳۱-۳۲)، صص. ۳۶-۳۴.
- روح‌فر، زهره. (۱۳۹۱). *نگاهی بر پارچه بافی دوران اسلامی*. تهران: انتشارات سمت.
- ستوده‌فر، مهدی، جدیدی، ناصر و قلی‌زاده، آذر. (۱۳۹۷). تحلیلی جامعه‌شناختی بر خرافه‌گرایی دینی در عصر مرشد شاهان صفوی. *جامعه‌شناسی کاربردی*، ۲۹(۳)، صص. ۱۵۶-۱۳۹.
- سلیمانی، محمد حسین. (۱۳۹۱). دو رزم جامه نو یافته: یادمانی از روزگار صفویان. *پیام بهارستان*، ۵(۲)(۱۷)، صص. ۳۳-۲۵.
- سیوری، راجر. (۱۳۷۲). *ایران عصر صفوی* (ترجمه کامبیز عزیزی). تهران: مرکز.
- طالب‌پور، فریده. (۱۳۹۲). *تاریخ پارچه و نساجی ایران*. تهران: مرکب سفید.
- طاهری، صدرالدین. (۱۳۹۱). کهن‌الگوی شیر در ایران. *نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی*، ۲(۴۹)، صص. ۹۳-۸۳.
- عبداللهی، منیژه. (۱۳۸۱). *فرهنگ‌نامه جانوران در ادب فارسی* (جلد ۱). تهران: پژوهنده.
- فرقدان، عاطفه و هوشیار، مهران. (۱۳۸۹). بررسی تطبیقی گل نیلوفر آبی در ایران، هند و مصر. *دو فصلنامه هنرهای تجسمی نقشمایه*، ۳(۶)، صص. ۴۹-۵۸.
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی. (۱۳۷۰). *احوال و آثار نقاشان قدیم* (جلد ۳). لندن: پرینت تودی.
- کنبی، شیدا. (۱۳۸۶). *عصر طلایی هنر ایران* (ترجمه حسن افشار). تهران: مرکز.
- کوپر، جی. سی. (۱۳۷۹). *فرهنگ مصور نمادهای سنتی* (ترجمه ملیحه کرباسیان). تهران: فرشاد.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ ه.ق). *بحار الانوار* (جلد ۹۰). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- منصوری‌ظفر، زهرا. (۱۳۸۹). بررسی نقشمایه‌ها و نمادها در قالی ایران عصر صفوی. *مجله تاریخ پژوهی*، ۱۲(۴۲-۴۳)، صص. ۲۳۳-۲۴۴.
- ودایی، شادی. (۱۳۹۴). *بررسی نقوش تعویذها و طلسم‌ها از دوره صفوی تا پایان دوره قاجار* (پایان نامه کارشناسی ارشد تصویرسازی). استاد راهنما: کامران مهاجر افشار، دانشگاه هنر تهران، تهران، ایران.
- هال، جیمز. (۱۳۸۳). *فرهنگ نگاره‌های نمادها* (ترجمه رقیه بهزادی). تهران: فرهنگ معاصر.
- یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۶۹). *فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی*. تهران: سروش.
- Alexander, D. (1992). *The arts of war: Arms and Amour of the 7th to 19th Centuries* (The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art ,Vol.21). New York: The Nour Foundation.
- Atil, E. (1987). *The Age of Sultan Suleyman the Magnificent*. Washington DC: National Gallery of Art.

- Maddison, F & Smith, E. S. (1997). *Science, tools and Magic* (The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art ,Vol 12 ,Part 1). New York: The Nour Foundation.
- Rogers, J.M & Ward, R.M. (1991). *Suleyman the magnificent*. New York: Wellfleet Press.

© 2022 Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license) <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی